

PAWEŁ DETTLOFF

<https://orcid.org/0000-0002-1813-7211>

(Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk Kraków)

ZAPOMNIANA ENKLAWA DOMÓW W OGRODACH NA KROWODRZY – KONCEPCJA BEZ KONTYNUACJI

Abstrakt

Domy przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 oraz Wrocławskiej 20 i 22 to mało znane zabytki Krakowa. Tworzą pełną uroku enklawę – romantyczny zaułek w silnie zurbanizowanej i ostatnio intensywnie zabudowywanej przestrzeni miejskiej. Historycznie obszar ten należał do dawnej wsi Krowodrza, włączonej do Krakowa w 1910 roku. Szczególnie cenne są domy przy ul. Cieszyńskiej, zbudowane ok. 1908 roku i zachowane w niemal pierwotnej postaci. Są rzadkimi w Krakowie przykładami tzw. stylu szwajcarskiego, popularnego w Europie od połowy XIX do początku XX wieku. Obiekty te, dotąd niemal niezauważone przez większość badaczy, są istotne w kontekście architektonicznego, a także urbanistycznego kształtowania tej części miasta. Obie wille są elementem spuścizny przeszłości, świadectwem krótkotrwałego, ale wartościowego etapu dziejów Krakowa. Są bowiem interesującym, a niezauważonym dotąd reliktem pierwotnej (?) koncepcji kształtowania nowej zabudowy terenów Krowodrzy po jej przyłączeniu do Krakowa, gdy próbowano zrealizować tu ideę dzielnicy willowej – miasta-ogrodu. W artykule opisano historię budynków i ich pierwszych właścicieli.

Słowa kluczowe: Kraków, Krowodrza, architektura, urbanistyka, willa, urzędnicy pocztowi

Na terenie historycznej Krowodrzy, przy ulicach Cieszyńskiej (8 i 10) i Wrocławskiej (20 i 22) zachowały się do dziś malownicze wille wzniesione w 1. dekadzie XX wieku (il. 1). Tworzą one obecnie nieco zapomniany zespół zabytków związanych z powiększeniem Krakowa w 1910 roku oraz początkami zagospodarowania terenów włączonych do miasta. Jest to niewątpliwie relikwit pierwotnej, a później zarzuconej koncepcji urządzenia w tej części Krakowa dzielnicy willowej. Enklawa ta usytuowana jest przy północnej pierzei ulicy Cieszyńskiej (numery 8 i 10) oraz na terenie przyległych do tych posesji sąsiednich nieruchomości przy ulicy Wrocławskiej 20 i 22 (il. 10–11). Stosunkowo niewielka skala budowli oraz stylowe formy architektoniczne wraz z ogrodowym otoczeniem odbiegają od pozostałej zabudowy, co widać najwyraźniej w przypadku domów przy ulicy Cieszyńskiej. Tworzą one „odrębny świat” – ukryty nieco w cieniu sąsiednich gmachów, pełen uroku romantyczny zaułek w tej silnie zurbanizowanej i ostatnio dodatkowo intensywnie zabudowywanej części współczesnego Krakowa.

1. Domy (wille) przy ul. Cieszyńskiej 8–10. Stan obecny.
Fot. Paweł Dettloff

Budynki te nie były dotąd przedmiotem szerszych badań historycznych¹. Poza artykułem na temat typologii budownictwa przedmieść Krakowa² nie uwzględniano ich jak dotąd w literaturze naukowej, nawet w nowszych i szerokich opracowaniach na temat architektury oraz urbanistyki dawnej i obecnej Krowodrzy³. Z publikowanych inwentarzy zabytków wzmiankowane są jedynie w *Spisie zabytków architektury miasta Krakowa*⁴ i datowane tam na 1. lub 2. dekadę XX wieku (Cieszyńska nr 8 – 1917, nr 10 – 1906; Wrocławska nr 20 – 1908, nr 22 – 1907–1910).

Kwerendy archiwalne pozwoliły dotrzeć do nieznanych dotąd źródeł pisanych, zweryfikować w oparciu o nie czas budowy omawianych zabytków i na tej podstawie przeprowadzić analizę układu urbanistyki oraz form architektonicznych i dekoracyjnych osadzających omawiane obiekty w kontekście dziejów sztuki Krakowa.

Miejsce

Powstanie omawianego zespołu łączy się ściśle z intensywnym rozwojem miasta Krakowa i rozprzestrzenieniem jego terytorium na przełomie 1. i 2. dekady ubiegłego stulecia. W ramach akcji tworzenia tzw. Wielkiego Krakowa do miasta włączano okalające go dotąd samodzielne gminy wiejskie⁵. Te pier-

wotnie rolnicze tereny z osadami wiejskimi uległy dość szybko procesowi urbanizacji.

Obszar, na którym usytuowane są omawiane domy, położony jest na gruntach historycznej wsi Krowodrza⁶. Był jednak nieco oddalony od jej zabudowy, ukształtowanej w postaci wsi-ulicówki wzdłuż obecnej ulicy Mazowieckiej. Na terenach przy dzisiejszej ulicy Cieszyńskiej rozciągały się pola uprawne. Stan ten ilustrują dawne mapy (il. 2). Widniejące na nich działki, o charakterystycznym kształcie zagonów, aż do początku XX wieku pozostawały wolne od zabudowy. Było to również spowodowane niekorzystnym położeniem. Rejon ten bowiem podlegał restrykcyjnym przepisom, a mianowicie tzw. rewersom demolacyjnym związanym z funkcjonowaniem twierdzy Kraków⁷. Pozytywną zmianę tej sytuacji przyniósł rok 1902, kiedy zapadła decyzja o likwidacji wału twierdzy. Zachodnią linię obwarowań przesunięto wówczas i wytyczono od kopca Kościuszki do koszar w Łobzowie. Dzięki temu szereg gmin, w tym Czarna i Nowa Wieś oraz Krowodrza, znalazły się po zewnętrznej stronie obszaru twierdzy, wolnym od ograniczeń budowlanych. Stwarzało to dogodną sytuację dla rozwoju miasta i ruchu budowlanego⁸. W omawianym rejonie restrykcyjne przepisy uchylono w 1906 roku, a już rok później (1907) miasto przystąpiło do wykupu terenów pofortecznych⁹, co miało ścisły związek z przełomowym dla Krakowa powiększeniem jego obszaru. Negocjacje władz miejskich z włodarzami ościennych gmin ciągnęły się w tej sprawie latami, ale o poszerzeniu granic myślano już od początku

¹ Wyjątkiem jest budynek przy ul. Cieszyńskiej 8, dla którego opracowano indywidualne ekspertyzy konserwatorskie: Jacek Węclawowicz, „Opinia dotycząca stanu technicznego nieruchomości przy ul. Cieszyńskiej 8 w Krakowie”, Kraków, marzec 2019; Joanna Szczepanik-Łukasiewicz, Anna Kłosowska, Dorota Smatloch-Klechowska, „Program prac konserwatorskich dotyczący elewacji willi przy ul. Cieszyńskiej 8 w Krakowie”, Kraków, listopad 2019; Paweł Dettloff, „Budynek przy ul. Cieszyńskiej 8 w Krakowie. Dokumentacja naukowo-historyczna”, Kraków 2020 w zbiorach prywatnych właściciela nieruchomości oraz Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie.

² Henryk Świątek, *Architektura i budownictwo peryferii Krakowa na przełomie wieków XIX i XX*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 15: 1981, s. 53–55.

³ Por. *Z dziejów Krowodrzy*, red. Małgorzata Niechaj, Kraków 2015.

⁴ *Zabytki architektury i budownictwa*. Kraków, Warszawa 2007, s. 138, poz. 467 i 468, s. 362, poz. 4084–4085. Niektóre z obiektów mają założone karty ewidencyjne zabytku (tzw. białą kartę ODZ – wg wzoru Ośrodka Dokumentacji Zabytków), autorstwa Anny Chmielewskiej i Małgorzaty Postuły, z 1982 r. (w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie).

⁵ Jan M. Małecki, *W dobie autonomii galicyjskiej (1866–1918)*, w: *Kraków w latach 1796–1918, Dzieje*

Krakowa, t. 3, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1979, s. 355–363.

⁶ Jan Władysław Rączka, *Rozplanowanie wsi przyległych do dawnego miasta Krakowa* (ok. 1910), „Krzysztofor”, T. 8: 1981, s. 95; *Wielki Kraków. Rozszerzenie granic miasta w latach 1910–1915. Wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, oprac. Bożena Lesiak-Przybył, Małgorzata Klimas, Anna Sokół, Kraków 2010, s. 124–134.

⁷ Jolanta Więckowska, *Topograficzny zapis związku Krowodrzy z Krakowem – układ wsi i granice*, w: *Z dziejów Krowodrzy*, op. cit., s. 81, 83, 86–87.

⁸ Rudolf Sikorski, *Rozszerzenie granic stoł. król. miasta Krakowa w latach 1900–1914*, w: *Kraków. Rozszerzenie granic 1909–1915*, wyd. Karol Rolle, Kraków 1931, s. 212; Jacek Purchla, *Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1992, s. 103; J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 358.

⁹ R. Sikorski, *Rozszerzenie granic*, op. cit., s. 212; J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 363.

2. Fragment wsi Krowodrza, Kataster galicyjski 1848, ANK, sygn. 29/280/0/9.1/1162, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/3065706>, dostęp: 24.06.2021

XX stulecia¹⁰. Do roku 1906 władze gminy Krowodrza sprzeciwiały się włączeniu do Krakowa, dopiero w czerwcu tego roku zmieniły zdanie i zgodziły się na przyłączenie, jednakże pod pewnymi warunkami. Szczegóły określono w umowach z grudnia 1906 i stycznia 1907 roku¹¹. Liczono się ze stopniową, a postępującą już zmianą rolniczego dotąd charakteru miejscowości, obiecując sobie udogodnienia komunikacyjne, kanalizację, trwałe nawierzchnie ulic oraz inne korzyści¹².

Ostatecznie w 1910 roku Krowodrza wraz z kilkoma innymi gminami została włączona do Krako-

wa¹³. Plany regulacyjne dla terenów dawnych gmin opracowano w latach 1910–1914. Dla obszarów leżących bliżej linii kolejowych przewidziano funkcje przemysłowo-handlowe, dla pozostałych mieszkalne¹⁴. W nowych warunkach dość szybko rozpoczął się proces przeobrażeń, co można obserwować na przykładzie omawianej przestrzeni. W XIX wieku przebiegał tu (mniej więcej w miejscu obecnej ulicy Cieszyńskiej) odcinek tzw. okopów stanowiących granice administracyjno-topograficzne i zarazem celne (akcyzowe) ówczesnego Krakowa. Okopy te przecinały wieś Krowodrzą, choć nie determi-

¹⁰ Bogusław Krasnowolski, *Wielki Kraków Juliusza Lea: między marzeniem o mieście idealnym a rzeczywistością*, w: *Prezydent Juliusz Leo i Kraków jego czasów*, red. Zdzisław Noga, Kraków 2018, s. 127.

¹¹ *Kraków. Rozszerzenie granic*, op. cit., s. 261–262; J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 357–358.

¹² B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 127–128.

¹³ Uchwała Sejmu Krajowego w tej sprawie z dnia 13 listopada 1909 została podpisana przez cesarza Franciszka Józefa I z mocą od 1 kwietnia 1910: J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 359–361; *Rozszerzenie granic*, op. cit., s. 124.

¹⁴ *Kraków. Rozszerzenie granic*, op. cit., s. 261–262; J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 595.

wały jej rozwoju¹⁵. Obecną ulicę Cieszyńską wytyczono na początku XX wieku, na kanwie drogi towarzyszącej dawnym fortyfikacjom i linii umocnień obronnych otaczających miasto. Topografię tę rejestrują źródła kartograficzne¹⁶. Nowo wytyczona ulica otrzymała swą nazwę, funkcjonującą do dziś, w roku 1912¹⁷. Na mapach z tego okresu widoczne są już wytyczone działki-parcele, zdradzające jednak swym kształtem dawny układ zagonów rolnych. Dobrze ilustruje to na przykład tzw. *Plan wielkiego Krakowa* z 1912 roku (il. 3).

Po przyłączeniu do miasta dawna wieś Krowodrza jeszcze przez jakiś czas zachowała w znacznym stopniu dawny charakter zabudowy z zagrodami rolnymi, ale, jak zauważa Jolanta Więckowska, przy nowo wytyczonych ulicach oraz na wolnych dotąd terenach zbudowano kilka nowych domów w charakterze willi podmiejskich¹⁸. Ta ogólna uwaga badaczy zajmujących się przeszłością Krowodrzy odnosi się niewątpliwie także do budynków tu omawianych.

Parcele przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10 oraz Wrocławskiej 20 i 22 wytyczono w 1907 roku. Według zachowanego dokumentu z tego czasu (il. 4a–b) – mapy z planem sytuacyjnym opatrzonej datą 25 lipca 1907¹⁹, środkową część gruntu pomiędzy obecnymi ulicami Cieszyńską i Wrocławską podzielono na cztery parcele odpowiadające dzisiejszym działkom gruntowym opisywanych posesji. Niewątpliwie podział ten wiązał się z wytyczeniem parcel pod planowaną zabudowę (il. 4a–b). Każda z nich otrzymała nowy, oddzielny numer (149/1, 149/2, 149/3, 149/4). Na późniejszej o dwa lata mapie katastralnej z 1909 roku figurują już inne numery, a także obrys budynków stojących na parcelach (il. 4c).

Budynki

W świetle najnowszych ustaleń przyjęte dotąd datowanie omawianych budynków: ul. Cieszyńska nr 8 – 1917, nr 10 – 1906; ul. Wrocławska nr 20 – 1908,

nr 22 – 1907–1910²⁰ wymaga weryfikacji. Z uwagi na niedostatek źródeł pisanych, a także brak informacji o tym, że zachowały się archiwalia, czas budowy domu przy ul. Cieszyńskiej 8 wskazywano dotąd jedynie orientacyjne, na około 1917 rok, natomiast sąsiedniego – bliźniego, co ciekawe, na rok 1908²¹. Datowania na 1917 budzą podstawową wątpliwość z uwagi na kontekst historyczny. Z powodu wybuchu I wojny światowej i bezpośredniego zagrożenia Krakowa działaniami wojennymi oraz realną bliskością frontu, należy przyjąć, że już jesienią 1914 roku (od września) nie prowadzono prac budowlanych na przedmieściach. Wprawdzie miasto odzyskało względne bezpieczeństwo już wiosną następnego roku, ale przez kolejne lata wojny sytuacja materialna Krakowa była ciężka²². Jest wysoce wątpliwe, by w tak niepewnych czasach prowadzono budowę, zwłaszcza na przedmieściach. W roku 1917 omawiany dom był już zbudowany, o czym przekonują zachowane plany archiwalne jego kanalizacji (il. 6a). Terminem *ad quem* dla jego wzniesienia byłby rok 1916 i uzgodnienie z władzami miejskimi podłączenia go do sieci kanalizacji miejskiej (pismo w tej sprawie z 20 czerwca 1916, dalsza korespondencja do 1917)²³. W chwili uzgadniania przyłącza kanalizacyjnego budynek stojący na parceli oznaczonej wówczas numerem spisowym 220 już stał, a jego plan (rzut przyziemia) zawarto w zachowanej dokumentacji uzgadnianego przedsięwzięcia²⁴. W tym czasie istniał również budynek sąsiedni, przy ul. Cieszyńskiej 10, który skanalizowano w tym samym roku 1916²⁵ (il. 6b).

Według tradycji przekazywanej ustnie przez kolejnych właścicieli nieruchomości oba domy zostały wzniesione dla Antoniego Kuski, poborcy podatkowego²⁶. Miał on być pierwszym właścicielem i za-

¹⁵ J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 357–358; J. Więckowska, *Topograficzny zapis*, op. cit., s. 86.

¹⁶ Np. dobrze widoczna na planie Żebrowskiego z 1866 i na mapie Krakowa z przyległymi gminami z 1893: *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI–XIX wieku*, red. Michał Odlanicki-Poczobutt, Warszawa–Kraków 1981, plan 47, s. 188–189; plan 60, s. 256–257.

¹⁷ Elżbieta Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 37.

¹⁸ J. Więckowska, *Topograficzny zapis*, op. cit., s. 85.

¹⁹ Dokument w zbiorach prywatnych: *Plan sytuacyjny podziału gruntu lwh 113 w gminie katastralnej Krowodrza*.

²⁰ *Zabytki architektury*, op. cit., s. 138, poz. 467 i 468, s. 362, poz. 4084–4085. Niektóre z obiektów mają założone karty ewidencyjne zabytku (tzw. białą kartę ODZ – wg wzoru Ośrodka Dokumentacji Zabytków), autorstwa A. Chmielewskiej i M. Postuły, z 1982 r. (w zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie).

²¹ *Zabytki architektury*, op. cit., s. 138, poz. 467–468.

²² J.M. Małecki, *W dobie autonomii*, op. cit., s. 383–391.

²³ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), sygn. 29/1410/0/2.1/2654/, dawniej Archiwum Budownictwa Miejskiego (dalej: ABM), f. 112 (ul. Cieszyńska 8).

²⁴ Ibidem.

²⁵ ANK, sygn. 29/1410/0/2.1/2655, (ABM), f. 112 (ul. Cieszyńska 10).

²⁶ Według danych zawartych w spisach mieszkańców Antoni Kuska był urzędnikiem pocztowym, a nie poborcą podatków. Por. przyp. 39.

3. Plan Krowodrzy po włączeniu do Krakowa. Reprodukacja wg: *Atlas Historyczny Miast Polskich*, red. R. Czaja, t. 5: *Małopolska*, z. 1 Kraków, red. Z. Noga, opr. kartogr. T. Szpytma, konsultacja kartogr. J. Ostrowski, Kraków 2007, il. 1.27

razem budującym (inwestorem) domu przy ul. Cieszyńskiej 8, który po ukończeniu sprzedał, a sam zbudował na sąsiedniej działce drugi – własny, gdzie zamieszkał na stałe. W świetle odnalezionych źródeł pisanych okazuje się jednak, że mogło być wyłącznie odwrotnie. O ile Antoni Kuska pozostawał rzeczywiście właścicielem obu działek, dotyczyło to czasu sprzed ich podziału i budowy domów. W zbiorach prywatnych właściciela nieruchomości przy ul. Cieszyńskiej 8 przechowywana jest wspomniana już mapa podziału posesji między ulicą Cieszyńską a Wrocławską na cztery działki. Pierwszą z nich jest omawiana tu posesja. Niewątpliwie podział wiązał się z wytyczeniem parcel pod planowaną zabudowę (il. 4a–b), zaznaczoną na katastrze z 1909 roku (il. 4c). Ten dokument kartograficzny rejestruje istniejącą zabudowę wzniesioną do tego czasu.

Antoni Kuska jest potwierdzony w zachowanych dokumentach jako właściciel domu przy ul. Cieszyńskiej 10 w 1916 roku. W tym czasie sąsiedni dom przy ul. Cieszyńskiej 8 należał do Stefana Skrockiego. Jego imię i nazwisko figuruje we wspomnianej już dokumentacji kanalizacyjnej²⁷.

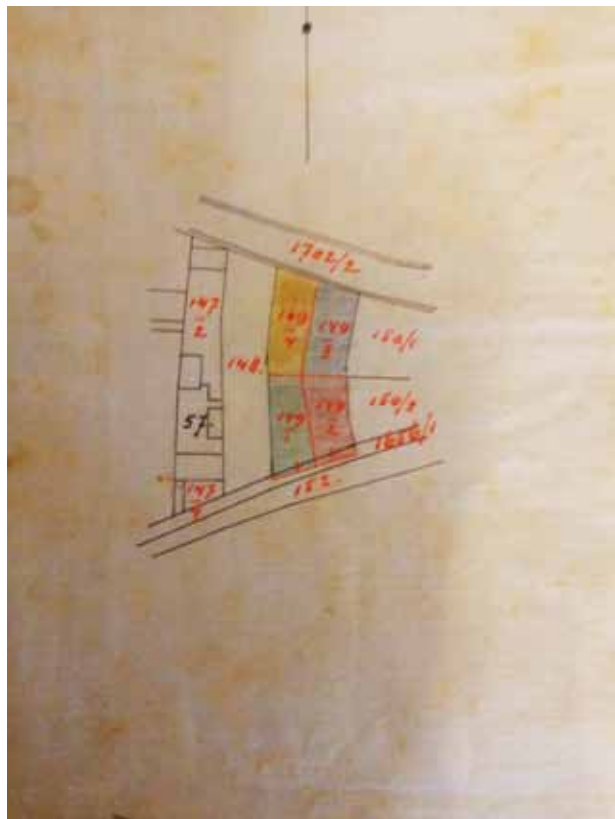
²⁷ Ibidem.

Z innych przekazów pisanych dowiadujemy się, że Antoni Kuska i Stefan Skrocki byli mieszkańcami Krowodrzy w 1914 roku. Ich nazwiska znajdujemy w pochodzącym z tego roku spisie ludności publikowanym w „Kalendarzu Krakowskim Józefa Czecha”, wraz z odpowiednimi numerami hipotecznymi należących do nich parcel: „Stefan i Sabina Skroccy 485, Antoni Kuska 486”²⁸. Na podstawie starszych spisów ludności można stwierdzić, że nie pochodzili z Krowodrzy i mieszkali wcześniej w Krakowie. Do tego interesującego wątku jeszcze powrócimy.

Nie zachowały się niestety archiwalne plany budowy omawianych obiektów, a w każdym razie nie zostały dotąd ujawnione²⁹. W posiadaniu jednego z właścicieli pozostaje jedynie kserokopia fragmentu planów sąsiedniego budynku (przy ul. Cieszyńskiej 10). Jest na nim widoczny przekrój bu-

²⁸ „Kalendarz Krakowski Józefa Czecha”, 1914, s. 85–89; *Z dziejów Krowodrzy*, op. cit.

²⁹ Brak ich w Archiwum Narodowym w Krakowie, gromadzącym dawne akta Budownictwa Miejskiego Krakowa, obejmujące uzgadnianie z władzami projekty obiektów publicznych i prywatnych. Zachowane dokumenty dotyczące omawianych budynków pochodzą dopiero z 1916 roku.

4a–b. Dokument podziału i wydzielienia działek na terenie, do którego należy omawiana posesja, 1907. Oryginał w zbiorach prywatnych

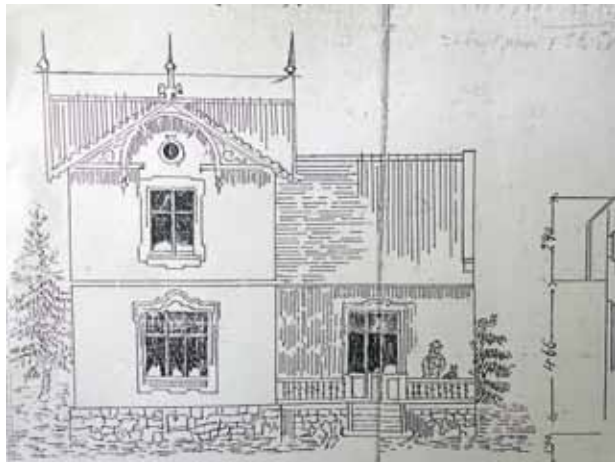

4c. Fragment wsi Krowodrza, Kataster galicyjski 1909, ANK, sygn. 29/280/0/9.1/1164, <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/jednostka/-/jednostka/3065708>, dostęp: 24.06.2021

dynku oraz widok elewacji frontowej i bocznej (il. 5a, b, c). Plany opatrzone są odręcznie wpisanymi: adresem i nazwiskiem Antoniego Kuski. Nie ma na nich daty i autora projektu. Dane te mogły znajdować się na pozostałej części – arkuszach planów

obejmujących rzuty budynku, niestety dziś już zaginionych³⁰.

³⁰ Według informacji przekazanej przez właściciela jednego z domów, plany te wypożyczono osobom trzecim, po czym nie wróciły one w komplecie.

5a. Projekt domu – willi przy ul. Cieszyńskiej 10: elewacja frontowa. Reprodukacja wg odbitki kserograficznej zaginionego oryginału z ok. 1908 roku w zbiorach prywatnych

5b. Projekt domu – willi przy ul. Cieszyńskiej 10: elewacja boczna. Reprodukacja wg odbitki kserograficznej zaginionego oryginału z ok. 1908 roku w zbiorach prywatnych

5c. Projekt domu – willi przy ul. Cieszyńskiej 10: przekrój. Reprodukacja wg odbitki kserograficznej zaginionego oryginału z ok. 1908 roku w zbiorach prywatnych

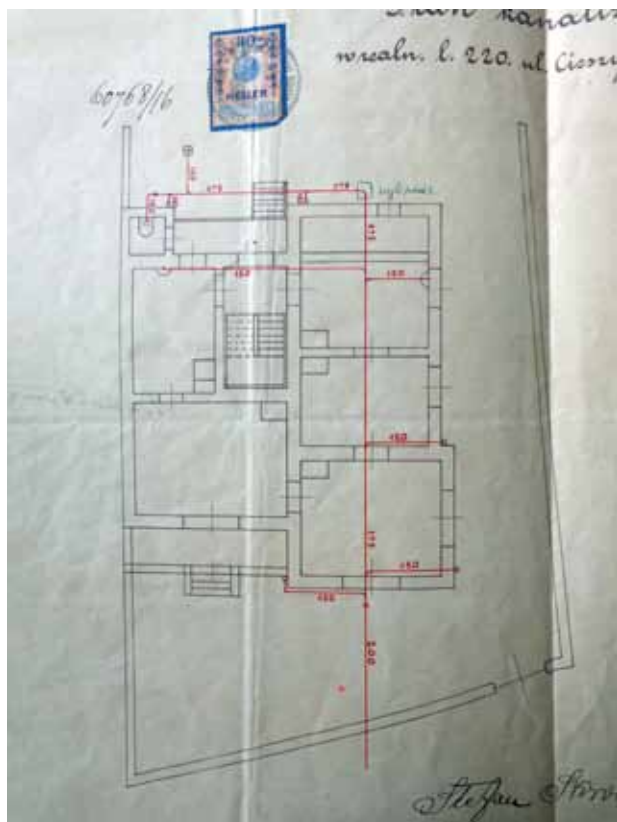
Kwestię czasu budowy wszystkich czterech willi wyjaśnia jednoznacznie dokument odnaleziony w zbiorach Archiwum Narodowego w Krakowie. Jest to protokół spisany na placu budowy sąsiedniego domu w dniu 18 marca 1908 roku³¹. Dokument zawiera ustalenia władz budowlanych ówczesnej Gminy Krowodrza, na której terenie miano prowadzić inwestycję, dotyczące planowanych przedsięwzięć na parceli (działce budowlanej) o numerze 149/2 należącej do Antoniego Kuski (obecny adres ul. Cieszyńska 10). Szczegółowe objaśnienie zawiera treść protokołu: „Na skutek (...) prośby o zezwolenie na budowę (...) parterowego domu murowanego na parceli No 149/2 w Krowodrzy przez p. Antoniego Kuskę Urząd gminny w dniu dzisiejszym udał się na miejsce mającego się budować domu i po sprawdzeniu planu budowy przedłożonego przez p. Antoniego Kuskę i pomiarami z sytuacją na miejscu Komisja budownicza, względnie Urząd gminny zażądała właścicieli sąsiednich parcel p. p. Augustyna Konika i Andrzeja Długosza – okazała im plany budowy przy tychże, oświadczyła, w jaki sposób dom powyższy ma być postawiony, a gdy wnieśli podanie o budowę podobnych domów murowanych parterowych o wysokich parterach p. Stefan Skrocki na parceli No 149/1 i p. Adolf Prohyra na parceli No 149/4 i właśnie do Komisji niniejszej się zgłosili, też Komisja budownicza, ponieważ innych interesowanych sąsiadów nie ma – powyższym (...), tj. Augustynowi Konikowi i Andrzejowi Długoszowi, plan budowy i prowadzenie tejże przedstawiła i dokładnie objaśniła”³². A zatem w trakcie komisji i oględzin na miejscu uczestniczący w spotkaniu właściciele sąsiednich parcel, Stefan Skrocki i Adolf Prohyra, wystąpili o zgodę na budowę domów na własnych gruntach i uzyskali ją: „Gdy właściciele sąsiednich parcel żadnych sprzeciwów nie zgłosili, a gdy nadto budujący ponownie według planu nie naruszają dobra gminnego, zezwała p. p. Antoniemu Kusce, Stefanowi Skrockiemu i Adolfowi Prohyrze na budowę wyż(ej) wymienionych domów murowanych *willi* na powyż(ej) wymienionych parcelach”³³. Postawiono przy tym pewne warunki, zgodne z ówczesnymi wymogami budowlanymi³⁴. Znalazło się

³¹ ANK, ABM 1 (SRB 11), poz. 29 (zob. Aneks).

³² ANK, ABM 1 (SRB 11), poz. 29.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem: „...budowa musi być wykonaną według zatwierdzonych planów budowy, budynki muszą być kryte bezwarunkowo ogniotrwałe kryte – dodatkowych budowli w podworcach bezwarunkowo stawiać nie wolno, – dół kloaczny dla wychodków musi być na cementie wyprawionym, musi posiadać szczelnie zamykaną przy-

6a. Plan zaprowadzenia kanalizacji w domu przy ul. Cieszyńskiej 8 z 1916 roku w ANK, sygn. 29/1410/0/2.1/2654/ dawna ABM, f. 112 (Cieszyńska 8)

w nich także zastrzeżenie związane w usytuowaniem obiektów względem rejonu fortyfikacji: „Budowy z powodu, że powyższe parcele No 149/2, 149/1 i 149/4 leżą w rejonie c i k. forticznym nie wolno rozpoczynać przed uzyskaniem osobnego w rejonie forticznym obowiązującego pozwolenia od Władzy odnośnej”³⁵. Stosunkowo niewielkie rozmiary do-

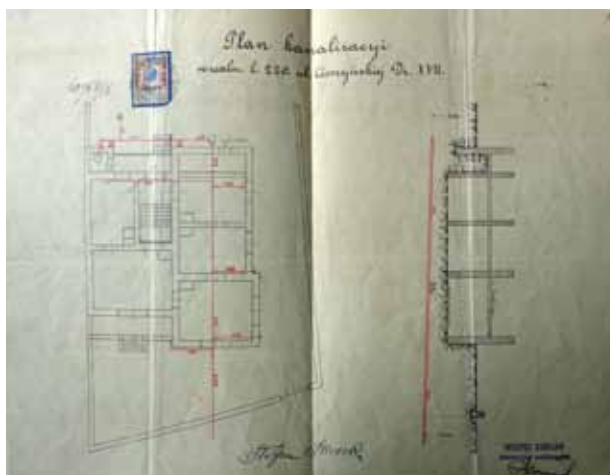
krywę, – na popiół i inne odpadki musi być osobny dół mурowany wybudowany i z przykrywą jeżeli nie żelazną to drewnianą, jednak spod spodu blachą podkutą zaopatrzonym, a dół kloaczny musi być oddalonym od studni ustawowo przynajmniej 10 metrów. (...)

Budowy z powodu, że powyższe parcele No 149/2, 149/1 i 149/4 leżą w rejonie c i k. fortycznym nie wolno rozpoczynać przed uzyskaniem osobnego w rejonie fortycznym obowiązującego pozwolenia od Władzy odnośnej.

Budowa murarska i ciesielska musi być powierzona wykwalifikowanym magistróm, którzy w myśl ustawy budowlanej z dnia 13/10 1899 Dz. u. K. No 133 & 19 obowiązani są deklaracje w Urzędzie gminnym przed rozpoczęciem pracy przedłożyć.

Panowie budujący obowiązani są wzdłuż swoich domów własnym kosztem brukowany chodnik i ściek dla opadów i wody domowej własnym kosztem zbudować ze spadkiem do ścieku głównego”.

³⁵ ANK, ABM 1 (SRB 11), poz. 29.

6b. Plan zaprowadzenia kanalizacji w domu przy ul. Cieszyńskiej 10 w ANK, sygn. 29/1410/0/2.1/2655, / dawna ABM, f. 112 (Cieszyńska 10)

mów były zapewne uwarunkowane obowiązującymi ograniczeniami, które wynikały z usytuowania obiektów w tej strefie. Jak można przypuszczać, zapewne w tym samym lub następnym roku zrealizowano budowę wszystkich trzech obiektów. Cytowany dokument jest tu rozstrzygający, bo odnosi się do mającej się rozpocząć inwestycji. Skromne gabaryty obiektów pozwalają sądzić, że każdy z nich wzniesiono w ramach jednej kampanii budowlanej, w przeciągu kilku miesięcy. Przyjąć zatem można, że obecnie istniejące domy przy ulicy Cieszyńskiej 8 i Cieszyńskiej 10 oraz przy Wrocławskiej 20 i Wrocławskiej 22 zbudowano jeszcze w tym samym roku (1908)³⁶. Widnieją one na katastrze z 1909 roku. Wprawdzie nie figurują na mapach z lat 1910 i 1912, ale należy pamiętać, że często map tych nie aktualizowano i nie nanoszono na nie systematycznie nowych obiektów architektonicznych, co ewidentnie miało miejsce w tym przypadku.

Pewne podobieństwo detalu do obu willi przy ul. Cieszyńskiej wykazują położone w sąsiedztwie domy od strony ul. Wrocławskiej 20 i 22. Pierwszy z nich, usytuowany na parceli lwh nr 149/3, został według potwierdzonych źródeł zbudowany dla Józefa Lipskiego w 1908 roku³⁷. Drugi podłączono do kanalizacji miejskiej w 1913. Projekt instalacji opracował inż. Jan Zarzycki (Przedsiębiorstwo budowlane i biuro techniczne inżynier Jan Zarzycki,

³⁶ Budowę domu przy ul. Wrocławskiej 20 uzgodnić musiano nieco wcześniej lub później, w odrębnym postępowaniu administracyjnym. Por. ANK, ABM 1 (SRB 11), poz. 29 i przyp. 38.

³⁷ ANK, ABM, f. 993 (Wrocławska 20), s. 5: Pismo magistratu stoł. król. Miasta Krakowa do Budownictwa miejskiego z dn. 17.X.1921.

Kraków, ul. Karmelicka 28)³⁸. Sam budynek musiał jednak zostać wzniesiony wcześniej. Na podstawie cytowanego dokumentu wiemy już, że do budowy wszystkich czterech willi musiało dojść około roku 1908. Na czas ich powstania w 1. dekadzie XX wieku wskazują także formy architektoniczne (omówione w dalszej części artykułu).

Niezwykle interesująco przedstawia się sprawa statusu społecznego i pochodzenia właścicieli – inwestorów omawianych tu domów. Jak się okazuje, żaden z nich nie wywodził się z miejscowej „autochtonicznej” społeczności wsi Krowodrza. Wszyscy mieszkali wcześniej w Krakowie³⁹. Wykonywali także ten sam zawód – byli pracownikami poczty⁴⁰. Reprezentowali zatem warstwę średnią – miejskiej inteligencji – urzędników. Fakt nabycia i wzniesienia na omawianym terenie w jednym czasie kilku domów przez kilku krakowskich pocztowców nie jest chyba przypadkiem. Prawdopodobnie zaangażowani w tę inwestycję urzędnicy znali się z pracy, być może nawet przyjaźnili się. Najwyraźniej zdecydowali wspólnie osiąść na przedmieściach Krakowa, tworząc w ten sposób swoiste osiedle domów – willi. To może tłumaczyć podobieństwo zastosowanych typów i form architektonicznych oraz detali, w tym także niemal identyczność dwóch budynków z tej grupy. Można by się zastanawiać, czy nie zaangażowali tego samego projektanta.

Wkrótce po oddaniu w użytkowanie omawiane budynki przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 uległy pewnemu przekształceniu w stosunku do stanu pierwotnego. W każdym skrzydło boczne, tj. parterowy korpus budynku, składało się początkowo z obszernego pomieszczenia – salonu, poprzedzonego od frontu na całej szerokości otwartą werandą z tarasem (il. 5a). Podobna, otwarta, ale nieco płytsza weranda znajdowała się z tyłu. Salon otwierał się na werandę fron-

tową drzwiami z parą okien, zachowanymi do dziś wraz z tynkowanym obramieniem, analogicznym jak obramienia innych okien elewacji. Ten układ przestrzenny został zachowany, ale obie werandy zabudowano i zamknięto poprzez wstawienie pełnych ścian frontowych z oknami (il. 8, 9). Pierwotny wygląd werandy ukazuje rysunek (zapewne projektowy) elewacji domu (ul. Cieszyńska 10). Miała ona postać tarasu z balustradą oraz zadaszeniem w postaci wychodzącej połączy dachu korpusu (il. 5a, c). Tylną ścianę tworzyła elewacja korpusu z obramieniem otworu drzwi i okien. Weranda była pozbawiona filarów i słupów. Miała charakter niemal całkowicie otwarty i przez to narażona była na opady. To zapewne zdecydowało o zabudowie tarasu i włączeniu go w obręb wnętrza budynku. O pierwotnym założeniu świadczą do dziś: metalowa balustrada przed obecną drewnianą ścianą frontową korpusu, kształt stolarki okiennej elewacji frontowej i tylnej korpusu odmienny od pozostałych, zachowanych do dziś oryginalnych okien pozostałych członów budynku, wreszcie wspomniane obramienia drzwi i okien salonu. Obecność okien salonu jako wewnętrznych tłumaczyć można tylko istnieniem przyległej przestrzeni otwartej na zewnątrz, w przeciwnym razie ich obramienia z tynku nie miałyby sensu, a cały układ budynku musiałby być inaczej rozplanowany.

Istnienie werandy wiązało się ściśle z willowym typem budynku oraz jego charakterem stylowym. Otwarte dekoracyjne werandy były nieodłącznym elementem willi uzdrowiskowych i podmiejskich. W obu domach przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 takie rozwiązanie najwyraźniej zostało zmienione. Być może nie sprawdziło się funkcjonalnie. Obie werandy zajmowały stosunkowo dużą przestrzeń niezbyt obszernej kubatury domów, otwartą na zewnątrz, a zatem przez znaczną część roku nieużytkowaną ze względów klimatycznych. Z tego zapewne powodu zdecydowano o ich zabudowie, tj. włączeniu w obręb wnętrza budynku i zamknięciu od frontu pełną ścianą. Czas wykonania tej przebudowy nie jest znany. Sądząc z form detalu, zmiany dokonano prawdopodobnie najpóźniej w okresie międzywojennym. Świadczy o tym także fryz podsufitowy, zachowany na ścianie werandy frontowej przy ul. Cieszyńskiej 8. Wykonany został wtórnie w stosunku do obramienia otworów salonu. Na stosunkowo wczesną datę przebudowy werandy wskazują także formy ślusarki drzwiowej i okiennej – zawiasy drzwi są analogiczne jak drzwi wewnętrznych, nieco uproszczona jest tylko forma stolarki. Dokładnej daty wprowadzonych zmian nie sposób już dziś ustalić. Niewykluczone, że dokonano ich jeszcze w trakcie

³⁸ ANK, ABM, f. 993 (Wrocławska 22), s. 1: Plan połączenia kanału... w rzeczywistości Adolfa Prohyby, l. sp. 448.

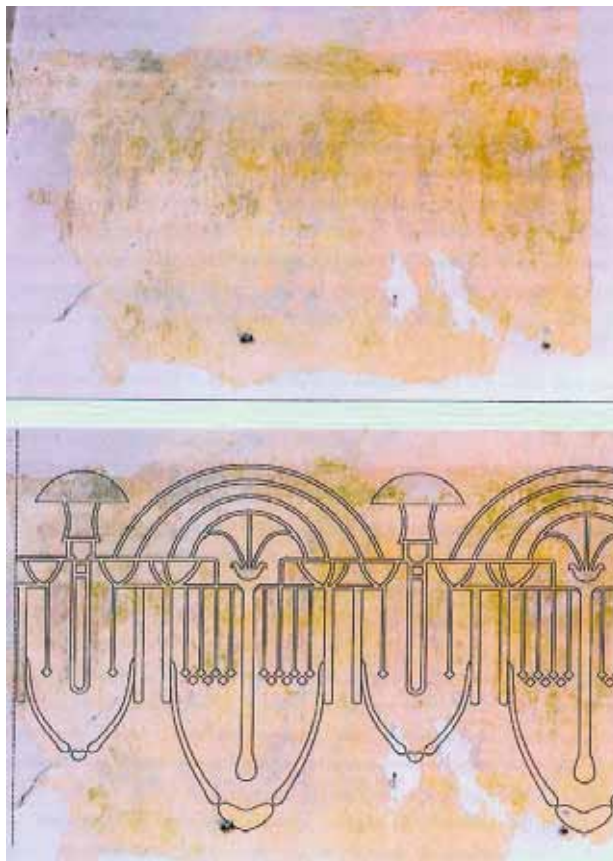
³⁹ *Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stoł. Król. Miasta Krakowa i Król. Wolnego Miasta Podgórze*, Kraków 1908, s. 101: „Kuska Antoni, urzędnik pocztowy, ul. Helclów”; s. 110: „Lipski Józef c.k. ofic. poczt., Radziwiłłowska 25”; s. 169: „Skrocki Stefan asystent pocztowy, Floriańska 4”; s. 147: „Prochyba Adolf, asystent pocztowy, Ariańska 8”. Por. *Księga Adresowa Krakowa (dodatek za rok 1906)*, s. 287: „Kuska Antoni, asystent pocztowy, Szlak 22”; s. 400: „Skrocki Stefan, asystent pocztowy, Pańska 9”; s. 365: „Prochyra Adolf, asystent pocztowy, Ariańska 8”. W świetle tych dokumentów, informacja o A. Kusce jako poborcy podatkowym wydaje się nieprawdziwa, lub dotyczy innego okresu jego pracy zawodowej.

⁴⁰ Ibidem.

budowy lub wkrótce po jej zakończeniu. Po wprowadzeniu tej innowacji budynek nie był już poważnie przekształcany. Dzięki temu zachował zasadniczo swój pierwotny kształt i wystrój architektoniczny. Zmieniali się natomiast jego właściciele.

Domy przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10 mają ten sam kształt architektoniczny i zbliżony wystrój (il. 1, 8–9). Wzniesiono je jako obiekty wolnostojące. Obecnie stykają się z sąsiednią (późniejszą) zabudową ścianami granicznymi. Z pozostałych stron otoczone są niewielkimi ogrodami. Od strony ulicy mają ogrodzenie na murowanych słupach i podmurówce. Każdy z nich to budynek murowany na rzucie zbliżonym do prostokąta, o nieregularnym, rozczłonkowanym obrysie, podpiwniczony, parterowy z jednopiętrową częścią narożną, dwutraktowy (dwupasmowy), nakryty dachem dwuspadowym o układzie kalenicowym, krytym dachówką zakładkową, tzw. płaszowską. Zbudowano je w technice typowej dla początku XX wieku. Ściany wymurowano z cegły na zaprawie wapienno-cementowej, w partii fundamentowej piwnic z użyciem kamienia wapiennego, stropy wykonano z drewna, natomiast w piwnicach zastosowano tzw. stropy Kleina. Elewacje otynkowano z użyciem tzw. cementu romańskiego. Wejścia do budynku prowadzą od strony frontowej (główne) oraz od tyłu, poprzez schody i werandy: frontową, zajmującą całą szerokość korpusu (z wejściem w osi środkowej), oraz tylną, nieco węższą (z wejściem w osi bocznej). Główne wnętrza mieszkalne to: salon w środkowej części korpusu poprzedzony wspomnianą obszerną werandą od południa i kwadratowy pokój na parterze części narożnej – „wieżowej” oraz ciąg dwóch pomieszczeń w skrzydle bocznym. Pomieszczenia parteru łączą się amfiladowo. W trakcie tylnym korpusu usytuowano kuchnię i łazienkę oraz sień z pionem komunikacyjnym: schodami na piętro i do piwnic. Na skromny wystrój wewnątrz składa się drewniana stolarka drzwiowa i okienna, parkiety oraz piece kafłowe o ozdobnych motywach, niektóre secesyjne. W domu numer 8 na szczególną uwagę zasługują, odkryte niedawno, patronowe malowidła ściennie w salonie w formie szerokiego fryzu wieńczącego ściany, zdobionego secesyjną kompozycją z motywów linearnych i geometrycznych (il. 7).

Bryły obu domów są malowniczo rozczłonkowane, złożone ze zróżnicowanych wielkością i kształtem elementów składowych. Do parterowego korpusu nakrytego kalenicowym dachem dwuspadowym przylega wyższa – jednopiętrowa część narożna, na rzucie kwadratu, tworząca rodzaj wieży z parą krzyżujących się dachów dwuspadowych o wysu-

7. Dekoracja malarska salonu domu przy ul. Cieszyńskiej 8 – pozostałości i rekonstrukcja wzoru. Reprodukacja wg J. Węclawowicz, „Opinia dotycząca stanu technicznego nieruchomości przy ul. Cieszyńskiej 8 w Krakowie”, Kraków, marzec 2019

niętych okapach i ze szczytami; za częścią narożną od północy (od tyłu posesji) znajduje się niewielkie parterowe skrzydło poprzeczne, nakryte dachem dwuspadowym, wtopione w bryłę korpusu. Najbardziej eksponowane elewacje (frontowa i boczna) pokryto tynkiem o gładkich powierzchniach, skonstruowanych z plastycznym wystrojem w postaci obramień otworów okiennych i boniowania. Część narożną, „wieżową” zaakcentowano masywnym boniowaniem narożników oraz pseudoboniowaniem pasowym parteru i prostym gzymsem kordonowym. Z tą dekoracją architektoniczną korespondują obramienia okien zaprojektowane w dwóch typach i rozmiarach: w kształcie stojących prostokątów (węższe) oraz zbliżone do kwadratu (szersze) o zbliżonych, ale nieco zróżnicowanych formach detali: profilowanych opaskach z uszakami oraz kluczem w osi środkowej nadproża, płaskich fartuchów podokiennych oraz detali geometrycznych. Po bokach głównego wejścia w dolnej części znajduje się drewniana ścianka z pionowym szalunkiem deskowym, poprzedzona metalową ażurową balustradą wzdłuż

8. Dom przy ul. Cieszyńskiej 8, widok od ulicy, stan obecny. Fot. Paweł Dettloff

boku schodów. Jest to relikw wspomnianego, pierwotnego tarasu.

Inny kształt mają domy przy ulicy Wrocławskiej 20 i 22, skromne, ale pełne uroku, prezentujące bardziej obiegowy i „uniwersalny” model architektoniczny: wolnostojącego, parterowego domu o układzie kalenicowym, z piętrową częścią środkową zaakcentowaną szczytem (il. 10–11). Tak ukształtowane budynki odpowiadają oczywiście typowi mieszkalnej zabudowy podmiejskiej, względnie małomiasteczkowej, ale także schematom projektowym wykorzystywanym przy wznoszeniu willi⁴¹. Oba domy są do siebie podobne, mają zbliżoną wielkość i prezentują zasadniczo ten sam model architektoniczny. Różnią się wysokością (dom pod

⁴¹ H. Świątek, *Architektura i budownictwo peryferii*, op. cit., s. 53–54, il. 4 charakteryzuje dom przy ul. Wrocławskiej 20 jako wzorowany na typie dworowym i zalicza go do willi. Z kolei Barbara Tondos, *Willa śródmiejska, czyli o tzw. willowej zabudowie miasta galicyjskich*, w: *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski, Jasło 2001, s. 109–124 ten typ budynków zalicza do miejskich domów w ogrodzie.

9. Dom przy ul. Cieszyńskiej 8, widok od ulicy, stan obecny. Fot. Paweł Dettloff

numerem 20 jest piętrowy), niektórymi rozwiązaniami wystroju elewacji (dom numer 20 jest na parterze boniowany) oraz liczbą osi i kształtem niektórych otworów. Tynkowane elewacje przypominają dekoracje domów przy ul. Cieszyńskiej. Uwagę zwracają wysunięte okapy dachów z częściowo zachowanym detałem ciesielskim oraz małe okienka w szczytach i metalowe balustrady. Detale te są również bardzo bliskie lub wręcz identyczne z występującymi w domach przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10.

Typ architektoniczny

Oba omawiane budynki przy ul. Cieszyńskiej zaprojektowano i wzniesiono jako jednorodzinne, wolnostojące domy mieszkalne, przy czym przewidziano ewentualność wymurowania obok nich obiektów w linii zabudowy na sąsiednich działkach. I tak na przykład ściana graniczna domu przy ulicy Cieszyńskiej 8 od strony posesji pod numerem 6 potraktowana została zgodnie z przepisami budowlanymi jako tzw. fajermur (Feuermauer), czyli ściana ogniowa. Podobnie jest w przypadku sąsiedniej posesji – budynku pod numerem 10.

Domy przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10 prezentują się niezwykle interesująco. Zwracają uwagę usytuowaniem oraz indywidualną formą architektoniczną, odbiegającymi od standardowej, szeregowej zabudowy pierzei ulicznych. Skala, wielkość, przeznaczenie (funkcja) oraz charakterystyczne ukształtowanie budynków o rozczłonkowanej bryle, a także ich usytuowanie w ogrodzie przemawiają za zakwalifikowaniem ich pod względem typologicznym do willi podmiejskiej.

Według współczesnej terminologii zawartej w leksykonach i słownikach mianem willi okre-

10. Dom przy ul. Wrocławskiej 22, stan obecny. Fot. Paweł Dettloff

11. Dom (willa) przy ul. Wrocławskiej 20, stan obecny. Fot. Paweł Dettloff

śla się zwykle dom wolnostojący typu miejskiego, otoczony niewielkim ogrodem⁴². Biorąc pod uwagę aspekt historyczny, pojęcie willi w specjalistycznej literaturze naukowej przedmiotu jest jednak rozumiane szerzej i nieco inaczej, na co zwraca uwagę Barbara Tondos. Omawiając tzw. willową zabudowę w miastach galicyjskich autorka wskazuje na problematyczność i niekonsekwencje używania tego terminu w polskich publikacjach⁴³. Uważa, że występujące w Galicji budowle nazywane willami to najczęściej po prostu domy w ogrodach, niemające wszystkich cech typowej willi w sensie historycznym, a na tym terenie mamy do czynienia z najskromniejszym rodzajem „willi”⁴⁴. Przyznaje, że „określenie willa stosujemy do domów, które można z pewną ostrożnością kwalifikować jako *picturesque*, o skomplikowanej bryle, często uzupełnionej wieżyczką, kopułką albo licznymi sterczynami, z tarasem, nieodłączną werandą i balkonami, powstałych w XIX lub pierwszym dwudziestolecu wieku XX”. Omawiane dwa domy przy ulicy Cieszyńskiej można zatem zakwalifikować pod względem typologii architektonicznej jako wille zarówno w kontekście historycznym – w pewnej mierze – jak i współczesnym, potocznym⁴⁵.

Willi pod względem typologii architektoniczno-funkcjonalnej to specyficzny rodzaj budynku mieszkalnego odznaczający się w dziejach kultury europejskiej długą tradycją. Jak pisze Katarzyna Łakomy: „willa jako forma architektoniczna stanowi jeden z najstarszych typów budownictwa, będących kontynuacją lub nawiązaniem do obiektów o tym charakterze z minionych epok. W koncepcji tej formy budowlanej istnieje ciągłość tradycji dodatkowo podkreślana przez stosowanie form alegorycznych czy symbolicznych detalu architektonicznego (np. wieży, pergoli, mozaiki) czy też układów kompozycyjnych wnętrz, a także całości założenia (dom mieszkalny – ogród – zabudowa i tereny gospodarcze)”⁴⁶. Dla porządku należy przypomnieć, że w starożytnym Rzymie rozróżniano trzy typy:

villa urbana (okazała rezydencja miejska), *villa suburbana* (podmiejska rezydencja letniskowa), *villa rustica* (rezydencja wiejska). Każda z nich stanowiła siedzibę właściciela położoną w jego włościach. W dobie nowożytnej od XVI wieku wznosili je przedstawiciele elit – warstwy rządzącej. Renesansowe wille nawiązywały do antycznych powiązaniem z zielenią i formami architektonicznymi⁴⁷. Istotną i podstawową cechą programu willi było jej założenie przestrzenne oraz funkcja – miała służyć właścicielowi jako miejsce odpoczynku i rozrywki⁴⁸. W późniejszej epoce nazwy „willa miejska” albo „willa ogrodowa” przyjęły się w teorii i praktyce architektonicznej dla określenia rezydencji miejskiej burżuazji przemysłowej, usytuowanej w obszarze zabudowanym, otoczonym terenami zielonymi. Ten typ zabudowy został wprowadzony do miast na przełomie XVIII i XIX wieku, a zapoczątkowano go w Anglii, na obrzeżach centrów przemysłowych, gdzie zakładano osiedla willowe. W XIX wieku willa stała się ostatecznie typem budownictwa miejskiego, a jedną z przyczyn tego zjawiska stały się procesy społeczno-ekonomiczne: industrializacja oraz towarzyszące im zmiany kulturowe, zwłaszcza pojawienie się nowej klasy społecznej. Sytuacja ta okazała się korzystna dla rozwoju koncepcji w rodzaju *villa urbana*⁴⁹. Omawiane w niniejszym artykule obiekty łączą się jednak z typem tzw. willi wernakularnej, która ideowo nawiązywała do „włoskiej willi” romantycznej i tradycji prowincji włoskiej, pod względem form architektonicznych natomiast wzorowała się na rozwiązaniach modnych w XIX stuleciu, głównie tzw. wiejskich *cottage*’ach i architekturze górskich regionów alpejskich, w redakcji jej różnych odmian: szwajcarskiej, tyrolskiej, karpackiej, norweskiej itp.⁵⁰ Szczególna popularność tej stylistyki miała znaczenie praktyczne, ale także estetyczne i ideowe – była tanim i efektywnym sposobem dekoracji, a jednocześnie podkreślała tęsknotę za naturą i chęć posiadania „prawdziwej” willi⁵¹.

⁴² Słownik terminologiczny sztuk pięknych, Warszawa 1996, s. 439–440.

⁴³ B. Tondos, *Willi śródmiejska*, op. cit., s. 109–124.

⁴⁴ Ibidem, s. 109–12.

⁴⁵ Katarzyna Brückman de Renstrom, *Salwator, Kraków, Europa: historia i architektura osiedla (1903–2003) na tle przemian architektury krakowskiej i europejskiej początku XX wieku*, Kraków 2003.

⁴⁶ Katarzyna Łakomy, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2011, nr 56, z. 1, s. 56.

⁴⁷ Nikolaus Pevsner, Jon Fleming, Hugh Honour, *Encyklopedia architektury*, tłum. Andrzej Dulewicz, Warszawa 1992, s. 388; Słownik terminologiczny, op. cit., s. 439.

⁴⁸ James S. Ackerman, *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*, London 1990, s. 9.

⁴⁹ K. Łakomy, *Przemiany budownictwa*, op. cit., s. 34.

⁵⁰ Zbigniew Beiersdorf, *Krakowskie wille i rezydencje podmiejskie XIX i XX wieku*, w: *Palace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków w Dziejach Narodu, nr 24, Kraków 2007, s. 47.

⁵¹ B. Tondos, *Willi śródmiejska*, op. cit., s. 113.

Przyjmuje się, że od XIX wieku utrwalonymi i podstawowymi cechami willi stały się: malownicze ukształtowanie i usytuowanie w zieleni oraz lokalizacja na obrzeżach miasta. Na takie siedziby mogły sobie pozwolić zamożniejsze warstwy społeczne⁵². W ich ślady szli przedstawiciele średnio zamożnych obywateli, którzy najwyraźniej starali się wzorować na elitach. W ten sposób dochodziło do swoistej „demokratyzacji typu”, a zarazem dewaluacji jego nazwy, na co zwraca uwagę Barbara Tondos, gdyż obiekty te, określane mianem willi, były w rzeczywistości najczęściej głównym albo wręcz jedynym mieszkaniem właściciela, a pod względem architektonicznym oscylowały między dworem, domem mieszczkańskim, formami budownictwa uzdrowskiego oraz dodatkami różnej proveniencji. O kształcie takiej siedziby decydowało szereg uwarunkowań: możliwości inwestora, zwykle skromne, potrzeby praktyczne oraz prestiż – „pragnienie demonstrowania swej rangi bądź awansu społecznego”. Dotyczyło to zwłaszcza nowych grup społecznych, a mianowicie inteligencji i wzorujących się na niej urzędników i rzemieślników⁵³. Z taką sytuacją mamy do czynienia właśnie w omawianych tu domach. Ich pierwsi właściciele i zarazem mieszkańcy to urzędnicy pocztowi. Reprezentowali warstwę średnią, na tyle jednak zamożną, by stać ją było na taką inwestycję, co w kontekście historyczno-socjologicznym jawi się jeszcze bardziej interesująco. Willa miejska stanowiła często wyraz statusu społeczno-ekonomicznego i wzorców życiowych przyjętych przez mieszkańców założeń rezydencjonalno-ogrodowych. Idea willi bowiem często w większym lub mniejszym stopniu niż tanka architektoniczno-urbanistyczna odzwierciedlała „jakość życia jej właściciela oraz zespół wartości reprezentowanych i kultywowanych przez niego (...). Willa miejska (a także podmiejska) stanowiły więc obiekt i przestrzeń głęboko zakorzenione w tendencjach *genius loci*, jako nawiązania do tradycji architektonicznych, urbanistycznych, społeczno-filozoficznych”. Uczestniczyły w tworzeniu nowej jakości i tożsamości miejsca⁵⁴. Krakowskie wille, jak stwierdza Zbigniew Beiersdorf, zachowane w obecnych granicach miasta i w okolicach „pozostają podstawowym składnikiem polskiego dziedzictwa”, a zarazem „wplatają się w ciąg kulturowy

ogóлноeuropejski”⁵⁵. Domy przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 należą do tej właśnie grupy, choć oczywiście uznać je należy za zredukowaną i skromną wersję willi, biorąc pod uwagę historyczne znaczenie tego terminu. Wprawdzie nie miały one zaplecza w postaci kubaturowych obiektów towarzyszących typowych dla „klasycznych willi”, ale wynikało to zapewne z redukcji programu związanej z niewielkimi rozmiarami parcel.

Wybór modelu dokonany tu został świadomie. W innym przypadku zdecydowano by się zapewne na zabudowę szeregową w pierzei ulicznej, co zresztą brano pod uwagę⁵⁶. Należy przy tym podkreślić, że w odkrytym źródle archiwalnym z czasów budowy omawiane obiekty nazwano właśnie willami⁵⁷, co jest znamienne i zarazem zbieżne z tendencją występującą w tym czasie w innych miastach Galicji, a dotyczącą nomenklatury domów w ogrodach⁵⁸. W tym kontekście omawiane domy są nie tylko interesujące z uwagi na ich architekturę, ale także jako historyczne świadectwo ówczesnych procesów społecznych zachodzących w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku, związanych z możliwościami i aktywnością ważnej warstwy mieszkańców miasta, jaką tworzyli ówczesni urzędnicy.

Zabytków tego rodzaju zachowało się w Krakowie stosunkowo niewiele. Są one rozsiane w różnych częściach współczesnego miasta, a ich interesujące przykłady z przełomu XIX i XX wieku można odnaleźć przy ulicy Parkowej i placu Lasoty w Podgórzu, a przede wszystkim, nieco późniejsze, na Salwatorze, gdzie powstało znane osiedle zabudowy tego rodzaju⁵⁹. Należy przy tym zauważyć, że w większości są to domy w ogrodach służące za mieszkania właścicieli i zwykle bez budynków towarzyszących.

W XIX-wiecznym Krakowie rezydencje podmiejskie w typie willi reprezentowane są skromnie. Niektóre z nich uległy zniszczeniu. Ich niewielka liczba wiązała się przede wszystkim z ówczesną sytuacją Krakowa, a mianowicie statusem twierdzy, która determinowała i ograniczała kształt i rozwój przestrzenno-urbanistyczny miasta⁶⁰, a także

⁵² N. Pevsner, J. Fleming, H. Honour, *Encyklopedia architektury*, op. cit., s. 388; *Słownik terminologiczny*, op. cit., s. 439.

⁵³ B. Tondos, *Willa śródmiejska*, op. cit., s. 110–112.

⁵⁴ K. Łakomy, *Przemiany budownictwa*, op. cit., s. 37.

⁵⁵ Z. Beiersdorf, *Krakowskie wille*, op. cit., s. 77.

⁵⁶ Wskazują na to wspomniane ściany graniczne budynków.

⁵⁷ ANK, ABM 1 (SRB 11), poz. 29.

⁵⁸ B. Tondos, *Willa śródmiejska*, op. cit., s. 110.

⁵⁹ K. Brückman de Renstrom, *Salwator, Kraków*, op. cit.

⁶⁰ Jacek Purchla, *Rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, Biblioteka Krakowska, nr 150, red.

z charakterem tych budowli, bardziej elitarnym niż zwykłe domy i kamienice⁶¹. Zdecydowanie lepsze warunki dla rozwoju siedzib mieszkalnych tego rodzaju zaistniały w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku⁶². Wraz z przyłączeniem do Krakowa otaczających go gmin pojawiła się szansa stworzenia nowych jakości i standardów zabudowy. W planach na urbanistyczno-architektoniczne zagospodarowanie terenów włączonych do miasta znalazły się koncepcje dzielnic willowych z założeniami ogrodowymi i parkowymi⁶³. W tym kontekście omawiane obiekty jawią się także interesująco. Znajdująca się na terenie posesji w bezpośrednim otoczeniu domów zieleni, głównie drzewa owocowe oraz iglaste, jest istotnym elementem kompozycyjnym omawianego zespołu. Chociaż nie są to nasadzenia o wartości zabytkowej, dopełniają jednak walory stylowe architektury zapewne zgodnie z pierwotnym historycznym założeniem. W tej także postaci powinna nadal prezentować się omawiana przestrzeń – jako malownicza, nieco romantyczna enklawa zieleni, w której skrywają się wille o interesującej, niebanalnej, stylowej architekturze⁶⁴.

Urbanistyka

Wybór opisanego modelu architektonicznego dla omawianych tu budynków świadczy o tym, że początkowo – po wytyczeniu ulicy Cieszyńskiej i przeznaczeniu przyległych do niej działek pod zabudowę – przewidziano tu zabudowę jednorodziną w postaci wolnostojących, niewysokich domów w typie willi w niewielkich ogrodach. Ten rodzaj zabudowy prezentuje dziś tylko zespół czterech opisywanych posesji, a także parcela z domem pod

numerem 15 w ogrodzie pomiędzy ulicami Cieszyńską a Lubelską. Być może była to inicjatywa oddolna właścicieli nieruchomości. Musiała ona jednak być zaakceptowana przez władze. Na pozostałych działkach przyulicznych dość szybko (już od 2. dekady stulecia, a na ul. Wrocławskiej od 3. dekady ubiegłego wieku) wprowadzono wysoką zabudowę w postaci piętrowych kamienic. Dalszy proces agresywnej urbanizacji nasilił się na tym terenie w 2. połowie XX wieku, poprzez lokalizację wysokościowca (Cieszyńska/Swiętokrzyska), a obecnie został znów zintensyfikowany poprzez budowę osiedli wielkogabarytowych apartamentowców. Ocalałe do dziś zabytkowe wille przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 oraz sąsiadujące z nimi dwie wille przy ulicy Wrocławskiej 20 i 22 to swoista wysepka dawnego dziedzictwa kulturowego w silnie zurbanizowanej i zmodernizowanej przestrzeni tej części Krakowa. Są pozostałością dawnego przedmiejskiego charakteru dzielnicy, łączącej tradycyjną stylową, podmiejską architekturę z „luźną” przestrzenią i zielenią. Stanowią zarazem cenne świadectwo prawdopodobnie pierwotnej, a zarzuconej później koncepcji ukształtowania terenów dawnej Krowodrzy jako ogrodowo-willowej dzielnicy Krakowa. Jak można przypuszczać, na takie ukształtowanie zabudowy miały wpływ idee howardowskie, spopularyzowane w miejscowym środowisku między innymi za sprawą czasopisma „Architekt”⁶⁵, a zwłaszcza konkursu na tzw. Wielki Kraków⁶⁶.

Początek budowy omawianych willi (1908) zbiega się bowiem z dyskusjami na temat kształtowania obrazu miasta Krakowa w przełomowym okresie jego rozwoju. W tym samym roku czołowe osobistości i przedstawiciele instytucji zajmujących się architekturą, urbanistyką oraz sztuką wystosowali do władz miasta memoriał w sprawie zorganizowania konkursu na projekt i plan skomponowania najbliższych okolic Krakowa, który miałby uwzględnić m.in. parki i miejsca do uprawiania sportu, a także „zaprojektowanie dzielnic z willami”⁶⁷. Podobny

Jerzy Wyrozumski, Kraków 2007, s. 623–624; Marcin Mikulski, Jadwiga Środulska-Wielgus, Krzysztof Wielgus, Dariusz Pstuś, *Obronność Krakowa XIX i XX wieku jako element rozwoju Miasta. Zarys tematyki*, w: *Kraków. Nowe studia*, op. cit., s. 791–794.

⁶¹ Bogusław Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu Wielkiego Krakowa*, w: *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, Kraków w Dziejach Narodu, nr 30, Kraków 2011, s. 45.

⁶² Ibidem, s. 46.

⁶³ Jerzy Plener, *Konkurs na plan regulacji wielkiego Krakowa z 1910 roku i jego znaczenie dla rozwoju polskiej urbanistyki*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 14: 1990, s. 168–171; B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 64–65.

⁶⁴ Nie wiemy, czy obok domów na terenie posesji pierwotnie znajdowała się lub była przewidziana jakaś inna zabudowa towarzysząca, typowa dla przestrzennych założeń willowych.

⁶⁵ „Architekt: miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu”, 1912, z. 10, s. 82–83.

⁶⁶ Szerzej na ten temat: B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 45–129; Michał Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością – konkurs na plan Wielkiego Krakowa oraz Wystawa Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym a poszukiwania nowej wizji miasta*, w: *Wielki Kraków*, op. cit., s. 19–43; B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit.

⁶⁷ Tekst opublikowany w: „Architekt”, 1908, z. 8, s. 73–75; M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojsko-*

wniosek skierowała do krakowskiego magistratu Komisja gruntów pofortecznych w roku 1909⁶⁸. Jak wiadomo, konkurs zorganizowano w 1910 roku⁶⁹, a w jego programie i warunkach położono szczególny nacisk na pomieszczenie w planach zieleni i osiedli willowych, które uznano wręcz za elementy kluczowe, w czym dopatrzyć się można niewątpliwego wpływu popularnej wówczas koncepcji miast-ogrodów, propagowanej przez brytyjski ruch Arts and Crafts oraz planistę Ebenezera Howarda, jak również działalności Wiener Cottage Verein, a także wizji weneckiego urbanisty Camilla Sittego⁷⁰. Ich idee były wyrazem krytyki tradycyjnego modelu miast, opartego na szczelnej zabudowie kamienicami⁷¹. W praktyce realizacja nowatorskich postulatów okazała się niezwykle trudna i dlatego miała słaby wpływ na urzeczywistniane projekty⁷². I chociaż w krakowskim konkursie nagrodzono plan, w którym w trosce o godne warunki życia mieszkańców zdecydowano o przewadze osiedli willowych nad terenami o zwartej zabudowie (koncepcja autorstwa Władysława Ekielskiego, Tadeusza Stryjeńskiego, Ludwika Wojtyczki, Kazimierza Wyczyńskiego i Józefa Czajkowskiego)⁷³, regulacje nowo pozyskanych terenów powierzono zdobywcy drugiej nagrody (Janowi Rakowiczowi), który konsekwentnie wprowadzał zasadę gęsto zabudowanych kwartałów⁷⁴. Zdecydowały o tym głównie względy komercyjno-finansowe⁷⁵. Kilka krakowskich osiedli willowych założonych lub zaplanowanych w późniejszych dziesięcioleciach (lata 20. i 30. XX w.) nie uzyskało już takiego znaczenia i walorów jak ambitne zamierzenia twórców zwycięskiego projektu z roku 1910⁷⁶.

ściąg, op. cit. s. 21; B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 129–130.

⁶⁸ B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 131.

⁶⁹ „Architekt”, 1910, z. 6–8; ostatnio B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 130–146.

⁷⁰ Z. Beiersdorf, *Krakowskie wille*, op. cit., s. 59–60; M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością*, op. cit., s. 21–22, 25–26; B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 131–135, 154.

⁷¹ M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością*, op. cit., s. 25, 27.

⁷² Ibidem, s. 22–23; B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, s. 144, 154.

⁷³ B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 64–65.

⁷⁴ M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością*, op. cit., s. 22–23,

⁷⁵ B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 109.

⁷⁶ Ibidem, s. 105–112.

Echa wspomnianych koncepcji miasta-ogrodu, diskutowanych w Krakowie 1. dekady XX wieku, można odnaleźć w omawianej enklawie domów między ulicami Cieszyńską a Wrocławską. Wprawdzie ich budowa wyprzedziła organizację konkursu na Wielki Kraków, idea założenia jest jednak czytelna. Trudno też sobie wyobrazić, by nie była znana architektowi-projektantowi oraz inwestorom, którzy jak już wiemy, działali w tym samym czasie i zapewne w porozumieniu ze sobą. Plany musiały być też uzgodnione z miejscowymi władzami, w tym przypadku – niezależnej jeszcze przez jakiś czas Krowodrzy. Gmina ta była świadoma pewnej przyjętej już i bliskiej perspektywy włączenia do Krakowa. Licząc się z nią, znano także zapewne idee nurtujące krakowskie środowisko architektoniczno-artystyczne w kontekście przeobrażeń oblicza dawnych przedmieść i okolic miasta. Warto wspomnieć, że w zamierzeniach autorów zwycięskiego planu dzielnice willowe miały się znaleźć głównie po zachodniej stronie, między innymi na dawnej Krowodrzy – w pobliżu Rudawy i Młynówki⁷⁷. Rok 1908 – data początku budowy omawianych obiektów – jest przy tym znamieny także w związku z pierwszym i zarazem najbardziej chyba spektakularnym przedsięwzięciem tego rodzaju na terenie Krakowa, jakim było rozpisanie konkursu na osiedle tanich domów dla urzędników przy kościele Najświętszego Salwatora⁷⁸. Bez wątpienia inicjatywa ta, co istotne skutkująca znaczącą realizacją, musiała być szerzej znana. Warto wreszcie zwrócić uwagę na jeszcze jedną analogię, a mianowicie bliższą topograficznie omawianemu zespołowi kolonię willową na terenie dawnej Nowej Wsi, przy placu Kazimierza Wielkiego (dziś Teodora Axentowicza). Choć jego obecne ukształtowanie pochodzi już z lat dwudziestych XX wieku, to początek osiedla wyznaczyła willa Juliana Nowaka wzniesiona w 1908 roku, a zatem jeszcze przed włączeniem tego obszaru do Krakowa. Podobny sposób zagospodarowania wykazuje projekt parcelacji całego przyległego do placu terenu pofortecznego z lat 1910–1914⁷⁹, a także plan zagospodarowania terenów nad Młynówką Królewską przy wytyczonych już nieco później (w 1919 roku) ulicach Wyspiań-

⁷⁷ M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością*, op. cit., s. 24.

⁷⁸ „Architekt”, 1908, z. 8, s. 84–86; B. Krasnowolski, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 154–158; K. Brückman de Renstrom, *Salwator, Kraków*, op. cit.

⁷⁹ B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 105–106; idem, *Wielki Kraków*, op. cit., s. 162–165.

skiego i Grottgera. Realizacje te okazały się jednak znaczenie skromniejsze i pozbawione wizji artystycznej w stosunku do koncepcji zagospodarowania brzegów Młynówki zawartej w projekcie wyróżnionym pierwszą nagrodą w 1910 roku⁸⁰. Zarówno plany osiedla na Salwatorze, jak i pobliskich kolonii przy placu Kazimierza Wielkiego (ob. Axentowicza) oraz w rejonie Młynówki Królewskiej musiały być znane decydom budowy domów między ulicami Cieszyńską a Wrocławską. Wzniesione tam w latach 1908–1909 wille prezentują przy tym odmienne formy stylowe od historyzująco-modernistycznych wili na obu wspomnianych osiedlach. Pod tym względem są bardziej zapóźnione i przynależą jeszcze do poprzedniej epoki (późnego historyzmu). Idea koncepcji urbanistyczno-przestrzennej jest tu jednak ta sama, odmienny natomiast – bardziej tradycyjny – jest kostium stylowy architektury wzniesionych obiektów.

Styl architektoniczny

W omawianym zespole najbardziej interesująco, a zarazem wyraziście stylowo prezentują się dwa bliźniacze budynki przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10 (il. 1, 8a,b–9). Oprócz przedstawionych walorów kulturowych w skali urbanistycznej prezentują one także wartość architektoniczną. Decydują o tym ich charakterystyczne formy stylowe i wyraz całości. Oba domy mają charakter eklektyczny z dominującymi cechami „szwajcarskiej wili”. Zastosowano w nich typowe dla późnego historyzmu, dość obiegowe formy detali, takie jak: profilowane gzymsy i obramienia, prostokątne oraz zamknięte półkolistości i koliste otwory okienne, narożne boniowania z tynku imitujące kamienne ciosy „o dzikiej fakturze”, metalowe balustrady o motywie esownic. Jednocześnie do tej historyzującej architektury wprowadzono znaczące elementy tak zwanego stylu szwajcarskiego. Przede wszystkim należy do niego malownicze, asymetryczne ukształtowanie bryły ze zróżnicowaną wysokością poszczególnych członów, z częścią narożną potraktowaną jako wyniosła „wieża”, wreszcie z silnie wysuniętymi okapami dachów z dekoracyjnym, ażurowym detalem z drewna. Elementy te przesądzą o obliczu architektoniczno-stylowym obu budynków. Oprócz wspomnianych cech zauważyć tu można pewne delikatne akcenty secesji, widoczne zwłaszcza w geometrycznych

ozdobach niektórych obramień okien. Być może jednak pojawiły się one przypadkowo, jako odlewy form stosowanych wówczas powszechnie. Opisane cechy stylowe podnoszą wartość zabytkową obu omawianych domów. Prezentuje on bowiem dość rzadko spotykaną w Krakowie stylistykę⁸¹. Jej geneza wpisuje się w zjawiska występujące w XIX i na początku XX wieku.

Na ziemiach polskich już na początku 2. połowy XIX stulecia w uzdrowiskach karpackich wznoszono budynki, najczęściej drewniane, określane mianem „szwajcarskich”⁸². Tak nazywano budowle mieszkalne zwykle z drewna, mające: „dachy z wielkimi okapami, kończyny krokiew i inne części wystające rzeźbione” od frontu „ganki”, „dachy kryte dachówką lub gontem”⁸³. Budynki w stylu szwajcarskim cechowały przede wszystkim charakterystyczne ozdoby z wycinanych w desce elementów, upiększające werandy i ganki⁸⁴. Od ostatniej ćwierci XIX wieku dodawano je jako ozdobne aplikacje także do budynków murowanych⁸⁵. Przy wznoszeniu tego rodzaju obiektów nie przestrzegano wszystkich wymienionych zasad kształtowania bryły i nie zawsze stosowano wszystkie z wymienionych charakterystycznych elementów, w zależności od potrzeb i możliwości niektóre pomijano⁸⁶. Do najczęściej spotykanych rozwiązań należały werandy oraz występujące przed elewację balkony, umożliwiające otwarcie pokoi na zewnątrz – na powietrze i słońce, służące zatem zdrowiu i kontaktowi z otaczającą przyrodą⁸⁷. Wśród tak kształtowanych budowli uzdrowiskowych w 2. połowie XIX i na początku XX wieku szczególną różnorodność wykazywały wille. Bardziej monumentalne wznos-

⁸⁰ B. Krasnowolski, *Realizacja międzywojennego planu*, op. cit., s. 107.

⁸¹ Z. Beiersdorf, *Krakowskie wille*, op. cit., s. 58–59. Najbardziej okazałą i reprezentatywną willą w tym stylu jest dom własny architekta Antoniego Łuszczkiewicza, Zofiówka przy ul. Kopernika 30, zbudowana w 1872 r.: Aneta Borowik, *Antoni Łuszczkiewicz – casus architekta doby historyzmu*, „Teki Krakowskie”, T. 16: 2009, red. Stanisław Kołodziejcki, Roman Marcinek, Zbigniew Myczkowski, s. 67–68, il. 4–6.

⁸² Juliusz Ross, *Architektura drewniana polskich uzdrowisk karpackich*, w: *Sztuka 2 połowy XIX wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Łódź, listopad 1971, Warszawa 1973, s. 156.

⁸³ Teofil Żebrawski, *Słownik wyrazów technicznych dotyczących się budownictwa*, Kraków 1883, s. 294–295, cyt. za: J. Ross, *Architektura drewniana*, op. cit., s. 158.

⁸⁴ Adam Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1988, s. 138, s. 295.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ J. Ross, *Architektura drewniana*, op. cit., s. 158.

⁸⁷ Ibidem, s. 164.

szo w kształcie podłużnych bloków ożywianych ryzalitami, z czterograniastą „wieżą” stawianą przy jednym z narożników⁸⁸. Architektura tego rodzaju stała się modna nie tylko w miejscowościach uzdrowiskowych, ale również letniskowych, położonych bliżej wielkich miast, takich jak miejscowości podwarszawskie: Pruszków i Milanówek⁸⁹. W okolicach Krakowa podobne formy stylowe stosowano w dolinie Prądnika, zwłaszcza w Ojcowie, stąd określano je mianem „stylu ojcowskiego”⁹⁰. W istocie był on regionalną odmianą opisanej konwencji „uzdrowiskowej/szwajcarskiej”.

Domy przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 wykazują szeregi elementów i cech odpowiadających przedstawionej powyżej charakterystyce stylu popularnego w Europie od połowy XIX wieku do początków minionego stulecia. Za najważniejszy i wyróżniający element obu omawianych budynków uznać należy wieżowy człon narożny. Jest on nie tylko dominantą całości, ale nadaje jej specyficzny charakter i przydaje malowniczości i romantycznego uroku. Pierwsza z wymienionych cech (malowniczość) należała do podstawowych kategorii estetycznych, którymi kierowano się przy kształtowaniu podmiejskich rezydencji. Ściśle powiązany z tą cechą motyw „wieży” był z kolei niemal stałym elementem składowym nie tylko willi, ale również innych budowli o charakterze „uzdrowiskowym” lub „szwajcarskim”⁹¹. Dwunastowieczne wille bardzo często uzyskiwały nieregularny, malowniczy kształt. Wznoszono je na planach „swobodnych”, na rzucie zbliżonym do liter L lub T, z częścią parterową i piętrową. Taki prosty układ wzbogacano zazwyczaj o wieżę u zbiegu skrzydeł mieszczącą klatkę schodową i stanowiącą dominantę kompozycyjną bryły budynku podzielonej na trzy elementy⁹². Tej charakterystyce odpowiada w pełni projekt zrealizowany w obu omawianych willach. Każdy z domów przy ulicy Cieszyńskiej 8 i 10 miał także obszerną, otwartą werandę od frontu (il. 5a) i prawdopodobnie drugą z tyłu. W ten sposób główny salon na parterze miał z obu stron przestrzenie łączące go z otoczeniem. Należy podkreślić, że takie otwarte albo przeszklone werandy należały do

podstawowych elementów programu przestrzenno-funkcjonalnego, a zarazem architektoniczno-formalnego budynków utrzymanych w konwencji stylu „uzdrowiskowego”. Weranda frontowa w omawianych domach nie miała wprawdzie bogatszego detalu poza dość prostą balustradą metalową oraz krokosztynami okapu dachu, pierwotnie prawdopodobnie ozdobnie zaciosanymi, ale za to część wieżowa domu miała pod okapem charakterystyczne dla stylu szwajcarskiego ażurowe dekoracje wycinane w drewnie, zachowane częściowo do dziś. Ich wygląd pokazuje rysunek projektowy willi (pod numerem 10), w której zresztą detale te zachowały się do dziś znacznie lepiej, choć także niekompletne (il. 5).

Zastosowanie form stylu szwajcarskiego, kojarzącego się z uzdrowiskami i kurortami oraz ogólnie mniejszymi miejscowościami, tłumaczy lokalizacja omawianych domów w czasach ich budowy. Architektura miała podkreślać i korespondować z przedmiejskim charakterem otoczenia i dzielnicy, a prawdopodobnie również akcentować i wzmacniać poczucie pewnego oddalenia i separacji od położonego nieopodal wielkomiejskiego centrum. Jak się okazało, obszar ten utrzymał taki charakter dość krótko.

W Krakowie budowle w stylu szwajcarskim nie należały do zbyt licznych. Można jednak zauważyć, że w końcu XIX i na początku XX wieku styl ten pojawiał się w architekturze mieszkalnej, zwłaszcza wolnostojących domów i willi, a także jako autonomiczne elementy, takie jak klatki schodowe, werandy itp., które dostawiano do budowli o „zwykłych” programach użytkowych i obiegowych – historyzujących formach architektonicznych. Być może pewien wpływ na wybór tak specyficznych form architektonicznych mógł mieć pobliski zespół tzw. Modrzejówki (ul. Grottgera 11) z lat osiemdziesiątych XIX wieku, utrzymany w podobnym, tzw. tyrolskim stylu. Pojawienie się tego rodzaju elementów dekoracyjnych w 1. dekadzie XX wieku należy za wyraz zapóźnienia stylowego, zwłaszcza w kontekście pojawiających się już w tym czasie projektów i realizacji modernistycznych lub przynajmniej historyzująco-modernistycznych. Zdecydowanie różniły się też od projektów zaprezentowanych na słynnej Wystawie Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym w roku 1912, na której preferowano wzory wywodzące się z baroku i klasycyzmu⁹³.

⁸⁸ Ibidem, s. 168.

⁸⁹ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury*, op. cit., s. 138, s. 295.

⁹⁰ Zbigniew Myczkowski, *Regionalizm architektoniczno-krajobrazowy Doliny Prądnika*, „Prądnik: prace i materiały Muzeum im. Prof. Władysława Szafera”, 1995, z. 10, s. 135–188.

⁹¹ Por. J. Ross, *Architektura drewniana*, op. cit., s. 168.

⁹² Z. Beiersdorf, *Krakowskie wille*, op. cit., s. 49.

⁹³ M. Wiśniewski, *Między nowoczesnością i swojskością*, op. cit., s. 28–29.

Autorstwo projektu

Wille przy ul. Cieszyńskiej 8 i 10 są niemal identyczne. Każda z nich jest „lustrzanym odbiciem” drugiej. Oba domy wzniesiono niewątpliwie według jednego projektu (il. 5) lub też posłużono się jednym (wzorcowym?) planem. Nazwisko autora projektu pozostaje nieznane. Przyczyna zbudowania obu domów jako bliźniaczych, niemal identycznych obiektów, różniących się tylko drobnymi szczegółami jest już znana. Obaj budujący właściciele działali wspólnie, łączyły ich więzy zawodowe. Dotyczy to także sąsiednich domów przy ul. Wrocławskiej. Prawdopodobnie projektant użył planu zrealizowanego dla Antoniego Kuski jego budującemu się sąsiadowi – Stefanowi Skrockiemu. W ten sposób nie musiał on już sporządzać nowego projektu. Niewykluczone, że autorem projektów wszystkich czterech domów – willi przy ulicach Cieszyńskiej 8 i 10 oraz Wrocławskiej 20 i 22 – mógł być inżynier Jan Zarzycki. Dla wszystkich budynków sporządził on plany kanalizacji w 1913 i 1916 roku. Co istotne, wszystkie cztery budynki mają podobne formy niektórych detali. Jest to jednak przypuszczenie, którego nie da się potwierdzić na obecnym stanie badań. Architektem czynnym w tym czasie i w tym rejonie był Edmund Oraczewski, projektant domów przy ul. Cieszyńskiej 12 i 14 oraz pobliskiej Lubelskiej 3, pochodzących ze zbliżonego okresu (1911–1914)⁹⁴. Należałoby zatem także jego wziąć pod uwagę w poszukiwaniach autora planów omawianych domów. Spośród wspomnianych, nielicznych w Krakowie domów i willi w stylu szwajcarskim większość to prace anonimowe. Przykładem może tu być dom przy ul. Czarnowiejskiej 55 z ok. 1910 roku⁹⁵, a także niezwykle efektowna willa przy ulicy Parkowej 9 (tzw. Willa Mira 1896, proj. J. Kryłowski) w Podgórze⁹⁶. Na obecnym etapie badań nie da się zatem powiązać projektu omawianych tu willi z konkretnym nazwiskiem.

Wartościowym elementem zabytkowym kultury duchowej dawnej Krowodrzy jest także umieszczona w szczycie piętrowej części obu willi przy ul. Cieszyńskiej 8–10 nisza z figurą Matki Boskiej. Pochodzi z czasów budowy domów i jest świadec-

twem religijności ich mieszkańców. Zalicza się do tak zwanych kapliczek wnękowych, umieszczanych na elewacjach domów, zachowanych do dziś jeszcze w kilku miejscach na terenie dawnej Krowodrzy (Wrocławska 20, 31 i inne)⁹⁷.

Enklawa domów położona między ulicami Cieszyńską i Wrocławską to zapomniane relikty przeszłości Krakowa, a w każdym razie słabo rozpoznawalne na mapie dziedzictwa kulturowego miasta. Bez wątpienia zespół ten zasługuje na ochronę i lepszą znajomość. Szczególnie cenne są dwa omawiane budynki w typie willi: przy ul. Cieszyńskiej 8 oraz sąsiedni „bliźniaczy” przy ul. Cieszyńskiej 10. Zachowały się w niemal pierwotnej postaci. Są bardzo rzadkimi w Krakowie przykładami tzw. stylu szwajcarskiego. Podobne, ale nieco skromniejsze walory prezentują, częściowo już zmodernizowane, domy przy ulicy Wrocławskiej 20 i 22. Wszystkie te obiekty dotychczas niemal całkowicie pomijano w literaturze naukowej i przewodnikowej. Niezauważone przez większość badaczy przeszłości, zabytki te są istotne w kontekście architektonicznego, a także urbanistycznego kształtowania terenu dzielnicy. Są elementem niedostrzeganej, a przez to dość lekceważonej spuścizny przeszłości, materialnym świadectwem krótkotrwałego, ale niezwykle wartościowego etapu dziejów tej części Krakowa, gdy próbowano zrealizować tu ideę dzielnicy willowej – miasta-ogrodu. Jest to bardzo interesujący, a nieznany dotąd relikwiot pierwotnej (?) koncepcji kształtowania nowej zabudowy terenów Krowodrzy w czasie jej przyłączenia do miasta Krakowa, niestety niekontynuowanej, a zarzuconej wkrótce później na rzecz „wielkomiejskiej” struktury kwartałów wypełnionych szczelnie zabudową szeregową. Gdyby plany te zrealizowano w całym rejonie, dzielnica przybrałaby zupełnie inną postać, być może porównywalną w charakterze pod względem urbanistyki do osiedla urzędniczego na Salwatorze⁹⁸ lub znacznie późniejszego osiedla Oficerskiego. Stało się jednak inaczej. W sąsiedztwie wznoszono później coraz wyższe budynki, a w ostatnich latach nowe inwestycje ściśle wypełniły ostatnie jeszcze wolne przestrzenie. Proces ten jest wymownym *signum temporis* – obrazem współczesnych realiów, szczególnie ostro

⁹⁴ Datowanie za: *Zabytki architektury*, op. cit., s. 138, poz. 469–470, s. 241, 469.

⁹⁵ Ibidem, s. 140, poz. 507.

⁹⁶ Ibidem, s. 233, 268, poz. 2594–1596, 2013–015. Pozostałe, równie interesujące wille w tym rejonie: przy placu Lasoty 2 (1903, proj. W. Ekielski), 3 (1912–1913 proj. A. Sołtys) to już przykłady modernizmu.

⁹⁷ Piotr Worytkiewicz, *Krowoderskie krzyże i kapliczki, wyraz religijności mieszkańców*, w: *Z dziejów Krowodrzy*, op. cit., s. 113–115.

⁹⁸ Omawiane tu domy zbudowano także dla rodzin urzędników.

rysującym się poprzez kontrast z ocalałymi, ponad stuletnimi już zabytkami architektury. Szczęśliwie opisane wille wciąż zwracają uwagę i zachwycają

swoistym urokiem architektury oryginalnej i rzadko spotykanej w Krakowie. Pozostają niezaprzeczalną ozdobą historycznej Krowodrzy.

BIBLIOGRAFIA

Materiały archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie:

- sygn. ABM (29/1410/0/2.1/2654), f. 112 (Cieszyńska 8).
- sygn. ABM (29/1410/0/2.1/2655), f. 112 (Cieszyńska 10).
- sygn. ABM (29/1410/0/2.1/2655), f. 993 (Wrocławska 20, 22)
- sygn. ABM (SRB 11) akta gmin przyłączonych

Dokumenty w zbiorach prywatnych

Plan sytuacyjny podziału gruntu lwh 113 w gminie katastralnej Krowodrzy

Publikacje

Atlas Historyczny Miast Polskich, red. Roman Czaja, t. 5: *Małopolska*, z. 1 Kraków, red. Zdzisław Noga, opr. kartogr. Tomasz Szpytma, konsultacja kartogr. Jerzy Ostrowski, Kraków 2007.

Beiersdorf Zbigniew, *Krakowskie wille i rezydencje podmiejskie XIX i XX wieku*, w: *Pałace i wille podmiejskie Krakowa*, Kraków w *Dziejach Narodu*, nr 24, Kraków 2007.

Bieniarzówna Janina, Małecki Jan M., *Dzieje Krakowa*, t. 3, *Kraków w latach 1796–1918*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1979.

Brückman de Renstrom Katarzyna, *Salwator, Kraków, Europa: historia i architektura osiedla (1903–2003) na tle przemian architektury krakowskiej i europejskiej początku XX wieku*, Kraków 2003.

„Kalendarz Krakowski Józefa Czecha”, 1914.

Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI–XIX wieku, red. Michał Odlanicki-Poczobutt, Warszawa–Kraków 1981.

Kraków. Rozszerzenie granic 1909–1915, wyd. Karol Rolle, Kraków 1931.

Krasnowolski Bogusław, *Realizacja międzywojennego planu wielkiego Krakowa*, w: *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, Kraków w *dziejach narodu*, nr 30, Kraków 2011, s. 45–129.

—, *Wielki Kraków Juliusza Lea: między marzeniem o mieście idealnym a rzeczywistością*, w: *Prezydent Juliusz Leo i Kraków jego czasów*, red. Zdzisław Noga, Kraków 2018.

Księga adresowa miasta Krakowa i województwa krakowskiego, Kraków 1932.

Łakomy Katarzyna, *Przemiany budownictwa willowego na przestrzeni dziejów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 2011, nr 56, z. 1.

Małecki Jan M., *W dobie autonomii galicyjskiej (1866–1918)*, w: *Kraków w latach 1796–1918, Dzieje Krakowa*, t. 3, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1979.

Miłobędzki Adam, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. IV, Warszawa 1988.

Myczkowski Zbigniew, Regionalizm architektoniczno-krajobrazowy Doliny Prądnika, „Prądnik”, t. 10, 1995.

Pevsner Nikolaus, Fleming John, Honour Hugh, *Encyklopedia architektury*, tłum. A. Dulewicz, Warszawa 1992.

Plener Jerzy, *Konkurs na plan regulacji wielkiego Krakowa z 1910 roku i jego znaczenie dla rozwoju polskiej urbanistyki*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 14: 1990.

Purchla Jacek, *Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1992.

—, *Rozwój przestrzenny, urbanistyczny i architektoniczny Krakowa doby autonomii galicyjskiej i Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007.

Rączka Jan W., *Rozplanowanie wsi przyległych do dawnego miasta Krakowa (ok. 1910)*, „Krzysztofory”, T. 8: 1981.

Ross Juliusz, *Architektura drewniana polskich uzdrowisk karpaccich*, w: *Sztuka 2 połowy XIX wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Łódź, listopad 1971, Warszawa 1973.

Sikorski Rudolf, *Rozszerzenie granic stoł. król. miasta Krakowa w latach 1900–1914*, w: *Kraków. Rozszerzenie granic 1909–1915*, wyd. Karol Rolle, Kraków 1931.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wyd. nowe, Warszawa 1996.

Stefana Mikulskiego Wielka Księga Adresowa Stoł. Król. Miasta Krakowa i Król. Wolnego Miasta Podgórze, Kraków 1908.

Supranowicz Elżbieta, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995.

Świątek Henryk, *Architektura i budownictwa peryferii Krakowa na przełomie wieków XIX i XX*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, T. 15: 1981.

Tondos Barbara, *Willa śródmiejska czyli o tzw. willowej zabudowie miast galicyjskich*, w: *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej*, red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski, Jasło 2001.

Wielki Kraków. Rozszerzenie granic miasta w latach 1910–1915. Wybrane materiały ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie, oprac. Bożena Lesiak-Przybył, Małgorzata Klimas, Anna Sokół, Kraków 2010.

Więckowska Jolanta, *Topograficzny zapis związku Krowodrzy z Krakowem – układ wsi i granice*, w: *Z dziejów Krowodrzy*, Kraków 2015.

Wiśniewski M., *Między nowoczesnością i swojskością – konkurs na plan Wielkiego Krakowa oraz Wystawa*

Architektury i Wnętrz w Otoczeniu Ogrodowym a poszukiwania nowej wizji miasta, w: *Wielki Kraków. Materiały sesji naukowej odbytej 24 kwietnia 2010 roku*, Kraków w dziejach narodu, nr 30, Kraków 2011.

Worytkiewicz P., *Krowoderskie krzyże i kapliczki, wyraz religijności mieszkańców*, w: *Z dziejów Krowodrzy*, Kraków 2015.

Zabytki architektury i budownictwa. Kraków, wyd. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Warszawa 2007.

Z dziejów Krowodrzy, red. M. Niechaj, Kraków 2015.

Paweł Dettloff – historyk sztuki, adiunkt w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk (Pracownia Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce). Absolwent Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Członek Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa. Autor licznych publikacji naukowych i ekspertyz. W pracy badawczej zajmuje się sztuką dawną (architekturą i plastyką), ze szczególnym uwzględnieniem Krakowa oraz problematyką konserwatorską w aspekcie historycznym i współczesnym.

A FORGOTTEN ENCLAVE OF HOUSES IN KROWODRZA GARDENS – A DISCONTINUED IDEA

The houses at 8 and 10 Cieszyńska Street and 20 and 22 Wrocławska Street are little-known historical monuments of Kraków. They form a charming enclave – a romantic corner in a highly urbanised and now intensively built-up urban space. Historically, this area belonged to the former village of Krowodrza, incorporated into Kraków in 1910. Especially valuable are the houses on Cieszyńska Street, built around 1908 and mostly preserved in their original form. They are rare Kraków examples of the so-called Swiss style, popular in Europe from the mid-19th to the early 20th century. These buildings, until now largely unnoticed by most researchers, are important in the context of both architectural and urban development of this part of the city. Both buildings share the same architectural shape, which can be described as a villa. In Galicia at the turn of the 20th century, this was the term used for houses in gardens, often in the suburbs. They are connected with the type of the so-called vernacular villa, which conceptually referred to the “Italian villa”, while in terms of form it was modelled on the so-called rural cottages and Alpine

architecture fashionable in the 19th century, known in Poland as “spa” architecture. The houses are also interesting as a historical material testimony to the social changes of the time, namely to the increasing opportunities and activity of an important stratum of city dwellers – the intelligentsia. The architectural type can be interpreted here as a demonstration of the rank or social advancement of the owners. None of them originated from Krowodrza. They had all previously lived in Kraków. They had the same profession – they were post office employees (clerks).

Both villas are part of the legacy of the past, a testimony to a short, but valuable stage in the history of Kraków. They are an interesting, but so far unnoticed relic of the original (?) concept of shaping new development in the area of Krowodrza after its incorporation to Kraków, when an attempt was made to implement here the idea of a villa district – a garden city. Unfortunately, the idea was not continued and was soon abandoned in favour of a “metropolitan” structure of blocks filled tightly with terraced housing.